

Вступ

Ідея написання цієї книжки виникла з виходом у видавництві «Навчальна книга — Богдан» (м. Тернопіль) (2015, 2016 рр.) мого дослідження «Роксолана: міфи та реалії» та першого тому роману про іншу султану-українку — Хатідже Турхан (2016 р.). Відтак я назбирала достатньо матеріалів — листів, спогадів сучасників, архівних документів, що дало мені змогу оцінити роль жінок в управлінні Османською імперією протягом XVI–XVII століть.

Утім, спершу ґрунтовно опрацювала любовне й дипломатичне листування Роксолани, яке вийшло друком у моєму перекладі. Невдовзі відкрила нову інформацію з її біографії, як-от послання до угорської королеви Ізабелли Ягеллонки від 1543 року. Це — перший міжнародний контакт Роксолани, з яким пов'язана цікава історія таємної дипломатії в Османській імперії. Весь текст цього листа ніколи й ніде не публікували. Тож його переклад українською виклала у новій книжці. Як і відповідь на листи Роксолани її брата — польського короля Сигізмунда II Августа, яку знайшла у польських архівах.

У книжці також приділила значну увагу листуванню цієї султани із сестрою перського шаха Тагмаса, подавши та проаналізувавши повний текст їхніх послань.

Слави вінценосної особи зажила й донька Роксолани, Міхрімах, листи якої до польського короля і батька, султана Сулеймана, також наводжу в цій книжці. Вона, як і її мати, була обізнана в усіх державних справах й зустрічалася з європейськими посланцями. Після смерті Роксолани саме Міхрімах отримала найвищий статус у гаремі батька — султана Сулеймана — як його донька та дружина великого візира Рустема-паші. Про її вплив на політику, сімейні справи та благодійність розповідаю в окремому розділі книжки.

Цікавою є міжнародна кореспонденція наступниць Роксолани. Дружина султана Селіма II й мати Мурада III, Нурбану-султан,

листувалася з венеційським дожем і французькою королевою Катериною Медічі. Історії її кохання й материнства, а також ролі у політичному й соціальному житті Османської імперії присвячений наступний розділ видання.

Інтригуючим є листування з британською королевою Єлизаветою I та венеційським дожем фаворитки Мурада III й матері Мехмеда III — Сафіє-султан. Про цю султану переповідають чимало міфів, які я вирішила розвіяти у своїй книжці. Окрему увагу приділила листам до великих візирів дружини Ахмеда I і матері Мурада IV та Ібрагіма I, Майпейкер Кьосем, а також її невістки Хатідже Турхан, яка народила наступного султана — Мехмеда IV. Вона так само, як і Роксолана, була українкою. На відміну від своїх попередниць, Хатідже Турхан поклала край правлінню жінок у султанському палаці.

Про цей період, який прийнято називати «Жіночим султанатом», нагадують численні величні мечеті з їдальнями для бідних, школами та лікарнями, бібліотеки, хамами, водограї, які побудували дружини і матері султанів у XVI–XVII століттях. Їх історики з усього світу по праву називають берегинями династії османів. Адже саме їм випала нелегка доля приймати за своїх синів важливі рішення, які визначали майбутнє Османської імперії.

Аби почути кризь час голоси цих жінок, варто ознайомитися з їхньою кореспонденцією. Вона проливає світло на стиль ведення справ і навіть їхній характер. Листи цих султан якщо й друкували, то лише в окремих розвідках і статтях Туреччини, Англії, Італії, Польщі та США. Йдеться про дослідження турків Чаатая Мустафи Улучая, Халіля Інальджика, Неджата Учтума, Ерхана Афьонджу, Люсьєн Тхис-Шеноджак, Озлем Кумрулар, англійки Сюзанни Скілітер, італійки Марії Піа Педані й американки Леслі Пірс. Я ж вирішила опублікувати їх у єдиному виданні. Адже лише повне зібрання епістолярної спадщини яскравих представниць «Жіночого султанату» дасть читачеві змогу краще зрозуміти процеси, що відбувались у той час в Османській імперії та світі.

Оскільки ці листи зберігаються не лише в османських, а й у польських, італійських, французьких та британських архі-

вах, тож мені довелося задіяти зв'язки в науковому світі. За допомогу з пошуком листів Роксолани у Варшавському архіві хочу подякувати відомому польському історикові-османісту, професорові Варшавського університету Даріушеві Колодзейчику, а за консультацію з приводу вакфу Хюррем в Єрусалимі — науковому співробітникові Генерального управління фондами Туреччини — докторові наук Нільгюн Чеврімлі. З листами валіде Нурбану вдалося ознайомитися завдяки професорці венеційського університету Ка' Фоскарі Марії Піа Педані, за що їй — окрема подяка. Низький уклін професорам-османістам Єльського університету Озген Фелек та Принстонського університету Бакі Тезджану — за щире зацікавлення моїми розвідками й надання джерел і матеріалів.

За допомогу з перекладами зі староосманської хочу висловити подяку в.о. завідувача кафедри східної філології Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського Олесю Кульчинському і старшому науковому співробітникові НДІ кримсько-татарської філології, історії та культури етносів Криму КІПУ Рефатові Абдужемілеву, із старобританської — кузині з Мінська — лінгвісту Ксенії Кузнецовій, з фарсі — асистентці кафедри сходознавства ім. Я. Дашкевича Львівського національного університету ім. І. Франка Надії Вишневській, з латини — старшому науковому співробітникові Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України Орестові Зайцю. Окрема подяка — братові чоловіка Остапові Шутку за переклад з іспанської листа Хатідже Турхан, якого вона надіслала дружині австрійського імператора Леопольда I — Маргариті Терезі.

Подяку за багаторічну співпрацю адресую також редакторці, письменниці Валентині Вздутьській, письменникові й краєзнавцю Богданові Мельничуку та директорові видавництва «Навчальна книга – Богдан» Богданові Будному, в якому побачили світ мої книги «роксоланівської» тематики.

Безмежну вдячність за підтримку моїх ідей висловлюю послові Туреччини в Україні панові Йонету Джану Тезелю та його дружині

Аве, стамбульським друзям Едже Джітельбег, Музафферу Озгюлешу, Ірині Брійовській, Ользі Сорочан та Ірині Дризі — за можливість придбати необхідні статті та книжки турецьких авторів, Шевкету Хайбуллаєву, Гюльнарі Абдулаєвій — за налагодження зв'язку із кримськими вченими, тюркологу Олександрові Кучмі та полоністці Наталі Михайлівській — за консультування, а також своєму чоловікові Юрію і батькам — за розуміння та всіляке сприяння.

Без допомоги усіх цих людей написання моєї книжки було б неможливе...

Олександра Шутко

Київ, 2018 рік

РОЗДІЛ I

Роксолана — зачинателька «Жіночого султанату»

1. Любовне листування

*П*алке кохання султана Сулеймана та Роксолани, яке тривало майже сорок років, що нетипово для чоловіків османської династії, засвідчило їхнє листування. Про його існування стало відомо у середині ХХ століття. Тоді турецька дослідниця Нігяр Анафарта, яка працювала в архівах Стамбула, виявила сім листів Роксолани. Їх опублікував 1950 року відомий історик Мустафа Чаатай Улучай. Згодом знайшли ще одне послання. Тож нині відомо про вісім листів Роксолани до султана Сулеймана, який більшу частину свого життя провів у військових походах¹. Тому листів було, без сумніву, значно більше, ніж збереглося. В одному з них султана написала коханому, що вже півтора місяця, котрі вона провела у муках чекання, не отримувала від нього послань. Отже, листування між нею та Сулейманом відбувалось інтенсивно.

Зауважимо, що листи своєму чоловікові, султанові Селіму I Явузу (Грізному), надсилала і його дружина Айше Хафса². З її появою у житті Селіма

*Портрет Айше Хафси.
Турецький художник ХХ ст.
М.А. Сагунер*

Каишбашти Роксолани. Музей палацу Топкапи TSM 31/1478, 31/1480

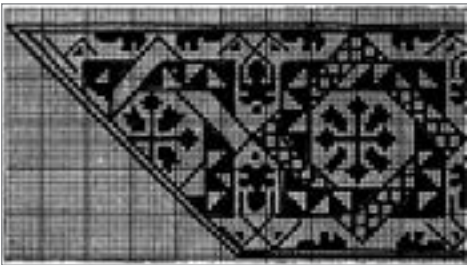
з його гарему було видалено інших жінок. Ідеться, зокрема, про матір Ювейса-паші, який був зведеним братом сина Айше Хафси, Сулеймана³. Коли вона завагітніла, Селім чомусь видав її заміж. Ім'я цієї жінки не збереглося до наших часів. Недовго в його гаремі перебувала й інша наложниця — найулюбленіша дружина шаха Ісмаїла, Тачли-хатун, яку османи полонили під час битви на рівнині Чалдиран 1514 року. Її видали заміж за казаскера Анатолії Таджізаде Джафера-бея⁴. Невідома доля й іншої наложниці Селіма, яка народила йому під час перебування у санджаку Трабзон сина Саліха та, можливо, доньку Камер-султан. Вони, як й інші троє синів Селіма (Орхан, Мурад та Коркуд)⁵, померли у дитинстві близько 1503 року і поховані у Трабзоні в саду музею Св. Софії⁶. Можливо, їхню матір також відправили з гарему Селіма, бо про неї нема жодних відомостей у комирних книгах палацу Маніси, до якого після Криму переїхала Айше Хафса зі шехзаде⁷-престолонаступником Сулейманом, та Старого й Нового палаців Стамбула. Лише матір зведеної сестри султана Сулеймана, Шах Іхубан-султан, залишилася в гаремі Селіма I Явуза й до смерті мешкала у Старому палаці⁸. Можливо, вона була донькою кримського хана Менглі I Гірея на ім'я Айше, яку майбутній султан Селім I Явуз пошлюбив 1511 року⁹.

Як зазначив посол П'єтро Брагадін, у свої 48 років мати султана Сулеймана була дуже гарною жінкою¹⁰. Попри це, вона з 1511 року, тобто майже десятиліття, перебувала у розлуці зі султаном Селімом I Явузом, адже весь свій час він присвячував

військовим походам¹¹. Незважаючи на це, Айше Хафса хоч і скаржилася у своїх листах на самотність, проте, щоби підбадьорити коханого чоловіка, прикрашала їх побажаннями гучних перемог над ворогом задля зміцнення держави османів¹².

Роксолана ж, пишучи султанові Сулейману листи, зверталася до нього такими ніжними словами, як «*світло мого життя з ангельським обличчям*», «*мій султане, моє найвище дерево у райському саду*», «*душе моєї душі, мій повелителю*», «*коханий повелителю*», «*мій любий*», «*моя щаслива зірка*», «*о мій самодержцю, мій султане*», «*сонце*», «*світло моїх очей*», «*лікарю моєї душі*», «*життя моє*», «*єдина надія на цьому і тому світі*», «*володарю світу та вічності*», «*моя опора*», «*мій шаху*»...

А підписувала їх так: «*невтішна*», «*нещасна*», «*бідна рабиня*». У тексті листів, страждаючи від розлуки зі султаном, називала себе «*сиротиною*», «*безпорадною рабинєю*», «*нещасною наложницею*», «*палаючою у вогні розлуки рабинєю*», «*згорілою від вогню розлуки, з печінкою, що перетворилася на кебаб*». Серед цього переліку слів та порівнянь привернув увагу вислів «*негарне обличчя*». Чому Роксолана так себе називала?

Візерунок кашбаши Роксолани
TSM 31/1480

Роксолана (копія). Невідомий автор.
Музей історії мистецтв. Відень

Подейкують, що першою красунею в гаремі вважали башкадуні (головну жінку) султана Сулеймана, черкеску Махідеван¹³, яка стала матір'ю старшого сина Мустафи¹⁴. Вона, за твердженнями радянського історика Катерини Кушевої, походила зі знатного князівського бесленеївського роду Канукових¹⁵. Турецький історик Сонер Даур вважає, що Махідеван була кабардинською принцесою Малхуруб. Її батько Ідар Темрюк — родоначальник роду князів черкеських (кабардинських), який став другом султана Селіма I Явуза ще під час його боротьби за трон¹⁶, а мати — кримська принцеса Назджан¹⁷. Ці два роди бесленеїв і кабардинців мали одного родоначальника — легендарного Інала Шамбоко¹⁸.

Посол Священної Римської імперії Ож'є Гіслен де Бусбек у «Турецьких листах» зазначив, що Махідеван родом із Криму¹⁹. Адже її батьківщиною можна вважати Тамань, що відокремлена від півострова Керченською затокою, яку за старих часів латиною називали *Bosphoro Cimmerio*. У Махідеван було ще одне ім'я — Босфоріана²⁰ або Босфор²¹. 1508 року її 11-річною дівчинкою перевезли до османського палацу, де на неї чекав шехзаде Сулейман. Разом вони відбули до Криму на три роки. Саме там за Малхуруб закріпилося ім'я Бахарай («Весняна», «Весняний місяць»). У гаремі Сулеймана її за незрівнянну красу ще називали Гюльбахар («Весняна троянда») та Махідеван²².

*Роксолана у крпчастому беремі.
Невідомий автор. Uluçay M.Ç.
Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları. —
İstanbul: Şaka matbaası, 1950. — S. 7*

Попри це, зі сходженням 1520 року на трон повелитель розлюбив її. Його фавориткою, тобто хасеки, стала руденька, блакитноока, білолиця українка, яку султан за її життєрадісний характер назвав Хюр-

дівка, яку султан за її життєрадісний характер назвав Хюр-

рем²³, що з фарсі перекладається як «радісна, весела, усміхнена, задоволена, свіжа, яскрава». Про це свідчать рапорти венеційського посла П'єтро Брагадіна, який 1526 року написав, що султан не звертав на Махідеван уваги, а спілкувався лише з Хюррем, яка була не стільки красивою, скільки витонченою та мініатюрною²⁴.

В Європі вона відома як Роксолана²⁵. Її справжнє ім'я, котре дали при народженні батьки, історія не зберегла. Настею й Олександром Роксолану «охрестили» українські та польські письменники XIX століття²⁶.

Про те, що Роксолана-Хюррем була тендітною, свідчать також її лляні пов'язки (кашбашти²⁷), які вона надягала на голову, зав'язуючи ззаду на вузол²⁸. Довжина пов'язок — 53 см²⁹. Це розмір її голови, що є ознакою справді мініатюрної жінки³⁰. Кашбашти Роксолани (завширшки 4–4,5 см) гаптовано золотими, срібними та шовковими нитками османською технікою мюрвер³¹. В її основі — так звані «лічильні» шви. Адже під час вишивання слід рахувати нитки. *«Така техніка в Україні отримала назву «турецький хрест». Його, на відміну від нашого, вишивають із відкриттям»,* — пояснює професійна вишивальниця Тетяна Іванова.

Прикметно, що Роксолану в гаремі султана Сулеймана не вважали красунею, адже тоді славилися чорноброві, з великими карими очима, довгими віями, дугоподібними бровами, густим чорним волоссям та пишними формами наложниці³². Руденька, тендітна, невисока дівчина відрізнялася від східних красунь — зазвичай черкесок та грузинок. Її зовнішність була на той час, безперечно, викликом традиції. Тож

*Роксолана. Невідомий автор.
38×26 см. Львівський історичний
музей, №1496*

*Роксолана. Ханс Зебальд Бехам.
1530 р. Університетська бібліотека,
Ерланген-Нюрнберг*

*Роксолана. Е. Мартін.
XVIII ст. Акварель. 13×10 см.
Приватна колекція*

не дивно, що через свій незвичний навіть для слов'ян тип краси Роксолана впала в око султанові Сулейману, якому належало 300 одалісок у гаремі³³.

Сам він був худорлявим і високим, як на той час, чоловіком із виразною довгою тонкою шиєю та орлиним профілем. Не дивно, що власникові такої статури сподобалася зграбна, делікатна дівчина. Такою вона постає на портреті, який зберігається у Львівській галереї мистецтв. Він є нібито копією XVIII століття привезеного 1553 року зі Стамбула Бусбеком оригіналу, що нині виставлений у Берліні³⁴. Радянський мистецтвознавець Платон Білецький вважає, що на цьому портреті зображена не Роксолана, а невідомий юнак, лісовчик-кавалерист. Адже її біла чалма (тюрбан) з червоними смужками, на його думку, схожа на оригінальні головні убори «лісовчиків» — воїнів із загону польського полковника Лісовського³⁵. Проте згодом, аналізуючи у російськомовному виданні цей самий портрет, він уже не згадував такої версії, а лише перераховував історію потрапляння цієї роботи до Львівського істо-

ричного музею³⁶. У нас же нема сумніву, що на львівському портреті зображена юна Роксолана.

Родзинкою її зовнішності, як стверджують турецькі дослідники, був кирпатий носик³⁷. Ця прикмета так в'їлася в історичну пам'ять французів, які мали дружні стосунки з османами³⁸, що в їхній мові з'явився вислів: «*Nez à la Roxelane*», що в переносному розумінні означає «трохи кирпатенький носик». Але чи був він таким у Роксолани насправді?

Сумніви у цьому посіяли її портрети роботи невідомих художників. Один з них зберігається у музеї Флоренції (галерея Уффіці), його мініатюрна копія — у Відні (Музей історії мистецтв). На ньому Роксолана зображена у профіль із приспущеним прозорим яшмаком (чадрою)³⁹. І тут її ніс не можна назвати кирпатим, радше — продовгуватим і з горбочком. Те саме стосується й зображення Роксолани у крапчастому береті, яке оприлюднив турецький історик М. Ч. Улучай, та її образу пензля німецьких художників — майстра ребусів Ерхарда Шьона і гравера Ханса Зебальда Бехама. Два останні зображення було створено на основі портрета Роксолани Міхаеля Остендорфера, намальованого 1548 року на замовлення італійського історика Паоло Джовіо⁴⁰. Схожий на цю серію портрет Роксолани невідомого автора⁴¹, що також зберігається у флорентійській галереї Уффіці, є, найімовірніше, авторською інтерпретацією двох попередніх її зображень. Адже на ньому олійними фарбами намальована жінка — темноволоса й похмура.

*Роксолана. Невідомий художник.
XVII ст. 83×67.
Музей палацу Топкапи, TSM 17/141*

Роксолана. Т. де Брі. Vitae Et Icones Sultanicorum Tvrnicorum, Principum Persarum aliorumq[ue] illustrium Heroum Heroinarumq[ue] ab Osmans usq[ue] ad Mahometem II. Ad vivum ex antiquis Metallis effictae, primum ex Co[n]stati[n]opoli D. Imp... Civem Francforti, 1596. — S. 206

Роксолана. М. Пагані. 1540–1550 рр. Британський музей. №1878,0713.4166

Брюнеткою Роксолана виглядає на портреті XVII століття роботи невідомого венеційського художника з експозиції музею палацу Топкапи. На ньому вона — в одязі з широкою сорочкою без декольте, схожому на той, що носили османські жінки при надії. Можливо, тут її зображено вагітною. Прикметно, що такий самий одяг можна побачити на гравюрі Роксолани Теодора де Брі (1596 рік), з якої і було написано портрет із Топкапи. Темноволосою цю султану зобразили й на портреті з приватної колекції стамбульської родини Амрама. На ньому вона дуже схожа на зображення доньки Міхрімах італійської художниці XVI століття Софонісби Ангісоли.

Матео Пагані створив прижиттєвий образ Роксолани (1540–1550 роки). Його венеційці у XVI столітті навіть намалювали у кольорі на порцеляновому посуді⁴². У 1600-ті роки цей образ Роксолани скопіював Річард Кноллес.

Несхожим на попередні зображення є портрет цієї султани роботи невідомого польського художника другої половини XVII століття, що зберігається у Кракові в Домініканському монастирі при базиліці Св. Трійці.

На ньому вона — у традиційному османському головному уборі — білому тюрбані із золотим соргучем, тобто коштовним османським егретом із пензликом або пір'ям (плюмажем)⁴³. А поряд із нею зображені прикраси — брошки та браслети. Акварельний портрет Роксолани створив у XVIII столітті британець Еліас Мартін.

На всіх цих зображеннях у Роксолани продовгуватий ніс із горбинкою. Такий він і на портреті Роксолани пензля Тиціана під назвою «Султана Росса», де вона зображена з куницею, прикутою золотим ланцюжком до браслета на її руці. Художник створив його на замовлення короля Іспанії Філіпа II⁴⁴. Цей портрет також можна вважати документальним, адже його було написано 1550 року, в останній період життя Роксолани. Тому на ньому вона має вигляд уже зрілої жінки. Мистецький критик та біограф художників того часу Джорджо Вазарі зазначив, що бачив цей портрет у майстерні Тиціана⁴⁵. Нині він зберігається в Музеї художнього та циркового мистецтва братів Рінглінг, що у Сарасоті (США), в якому зібрано унікальний живопис та скульптуру західноєвропейського середньовіччя і Ренесансу.

У вашингтонській галереї мистецтв є інша робота Тиціана — «Портрет леді». Зображена на ньому жінка як дві краплі води схожа на ту, котра дивиться на нас із портрета «Султана Росса». Тому можна припустити, що це також Роксолана. Щоправда, тут вона без коштовних прикрас у зеленій (священній для мусульман колір) сукні з вінком із польових квітів на світло-рудому пишному волоссі та червоним яблуком у руці — символом плодovitості жінки, адже Роксолана

*Роксолана (Султана Росса).
В. Тиціан. 1550-х рр. 97х76 см.
Музеї художнього та циркового
мистецтва братів Рінглінг
у Сарасоті (США). №SN58*

*Портрет леді. В. Тиціан. 1550-х рр.
97×74 см. Музеї художнього
та циркового мистецтва братів
Рінглінг у Сарасоті (США). №SN58*

народила султанові Сулейману щонайменше шестеро дітей.

Цікаво, що цей портрет Тиціана невеликий за розмірами — 97×74 см. Такою ж є і його картина «Роксолана Росса» (97×76 см). Тому ці дві роботи можна вважати ескізами, що зберігались у майстерні Тиціана, а потім потрапили до американських музеїв. Якщо ж і були парадні портрети Роксолани пензля Тиціана, то місце їхнього перебування, на жаль, невідоме. Проте навіть з ескізів видно, що носик зображеної на них Роксолани не є кирпатим.

Звідки ж пішов поголос про те, що він має бути саме таким? На жаль, турецькі дослідники не наводять джерел, що підтверджували б цю ін-

формацію⁴⁶. Тому пропоную своє пояснення: у перекладі турецькою слово «хитрий», яким найчастіше характеризували норов Роксолани, звучить як «курназ» (kurnaz), що схоже на російське «курнос», «курносая», тобто кирпата. Тож, можливо, саме наші північні сусіди — росіяни причетні до вигадки стосовно такої риси її обличчя. Адже від XVI століття вони постійно воювали з османами...

Але повернемося до листів Хюррем. Відомо, що вона спершу не знала османської⁴⁷ мови. Про це свідчать такі рядки з її перших листів: *«Мій султане, як ви питали: якби ти могла краще читати (османською. — О. Ш.), то ще більше про свій сум написала б»*. Тож їй у цьому допомагали гаремні писарі. Через це мова

її листів 1520-х років насичена канцеляризмами, які у той час так любили вживати придворні османи⁴⁸.

Через 7–10 років перебування у гаремі Хюррем почала дуже добре давати раду з османською. Адже улюблениця султана не лише народжувала та виховувала дітей — вона ще навчалася в гаремній школі⁴⁹, читала книжки та рукописи багатой бібліотеки Топкапи, а також твори великих поетів, більшість з яких творили саме за часів правління султана Сулеймана⁵⁰, постійно поглиблювала свої знання. Ці навички Роксолана, безсумнівно, вигострювала і в інтелектуальних бесідах та диспутах із султаном.

Її листи почали «дихати» квітучою, барвистою мовою, якою вона щебетала, немов соловейко, не лише про кохання, а й про релігійні та політичні справи⁵¹. Так, не раз у своїх листах Хюррем, називаючи прекрасним лице султана, згадувала Юсуфа, який, за коранічними текстами, вирізнявся від інших людей надзвичайною красою⁵². У збірнику хадисів Мусліма йдеться про те, як пророк Магомет під час сходження на небеса дарував йому половину краси Адама, якого Аллах створив Своєю рукою, і надав йому найдосконалішого і найпрекраснішого вигляду. Від пророка Юсуфа божеволіли жінки, і він, щоб їх не спокушати, був змушений прикривати своє прекрасне обличчя накидкою. Проте одна жінка: дружина намісника фараона — у Корані; Потифара або ж Пентефрія — у Біблії, виявилася наполегливішою у своїх домаганнях. Вона намагалася його звабити, однак той опирався спокусі. Розгнівана жінка звела на юнака наклеп, звинувативши його у спробі згвалтування. Її задум спершу мав успіх: Юсуфа засудили

Портрет Роксолани на венеційському посуді XVI ст. Венедикт Мітте. Королівська колекція будинку Віттельсбах. Баварський національний музей. № G 553

*Султан Сулейман Пишиний.
В. Тиціан. 1539 р. 99×85 см.
Музей історії мистецтв.
Відень (Австрія). №2429*

*Роксолана. Невідомий автор.
Галерея Уффіці.
Флоренція (Італія)*

й ув'язнили. Згодом фараон виправдав невинуватого чоловіка, наділивши його за всі заслуги державною владою.

Ірано-таджицький поет, філософ і теоретик музики XV століття Абдуррахман Джамі створив на цей яскравий сюжет романтичну поему «Юсуф і Зулейха», яку не могла не знати Роксолана⁵³. Адже у центрі високохудожнього твору — історія жінки Зулейхи, яка заради кохання до прекрасного раба Юсуфа пройшла усі кола пекла, а на схилі літ, будучи старою, потворною та ще й сліпою, спокутувала гріхи та на вернула до Бога. І Він дарував їй молодість та зір і дозволив узяти шлюб з усе таким же прекрасним Юсуфом. Таким чином 70-річний А. Джамі «публічно й мистецьки потужно... відкрив світові закохану жінку як «улюблене дитя» Всевишнього, якій належать усі дари Бога, всі його чудеса», — вважає українська дослідниця, кураторка колекції мистецтва ісламу Національного музею мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків Ганна Рудик⁵⁴.

Гадаю, така поема була дуже близькою Роксолані, яка закохалась у намісника Аллаха на землі — могутнього султана. Усе її життя стало прикладом великої самопожертви та страждання в ім'я кохання.

У листі, написаному до 1525 року, Роксолана ненав'язливо радила султанові Сулейману прочитати дванадцятую суру «Юсуф», завдяки чому він краще зможе зрозуміти, що вона намагалася йому сказати. Адже ця сура, крім сюжету кохання, містить повну історію Юсуфа, який через заздрісних братів, що підступом продали його у рабство, потрапив до Єгипту і почав служити при дворі фараона. Саме там розгортаються події, котрі лягли в основу романтичної поеми Джамі. Все це показує, що любов і особливе ставлення до окремих членів сім'ї може викликати заздрість у інших.

Зазначимо, що наступного, 1526 року, за свідченнями венеційського посла Бернардо Наваджеро, трапилася драматична подія — бійка, яку Махідеван затіяла з Хюррем. Після сутички остання нібито відмовилася йти на хельвет до султана, сказавши, що вона — кусень м'яса та що в неї видерте волосся і спаплюжене обличчя. Коли ж султан Сулейман нарешті побачив свою понівечену улюбленицю й вислухав її версію подій, то наказав привести Махідеван. А та, прийшовши, замість просити вибачення і вимолювати прощення, гордо заявила, що замало тій Хюррем дала, бо та не хотіла їй — першій жінці султана — підкорятися. Ці слова ще більше розлютили султана, який і так уже розлюбив Махідеван. У результаті він нібито вигнав її з гарему⁵⁵.

Утім, підтвердження від'їзду Махідеван у перше десятиріччя правління Сулеймана нема. Тоді була ще жива валіде⁵⁶ Айше Хафса, котра, як стверджував турецький дослідник М. Ч. Улучай, уміла покласти край таким сваркам своїх невісток⁵⁷. Водночас вона підтримувала старшого онука Мустафу. Про це свідчать, зокрема, рядки її листа до султана Сулеймана: *«На завершення, ваш раб Мустафа прикладає обличчя до пилу ваших благословенних ніг, цілує ваші благословенні стопи, поміж нас немає достойнішого за нього...»*⁵⁸.

Остаточно Махідеван залишила гарем 1533 року, коли, за традицією, разом зі своїм сином Мустафою вирушила в санджак Сарухан із центром у містечку Маніса, який вважали почесним для наслідувача престолу⁵⁹. Адже на той час ще діяв звичай османської династії, за яким сина правлячого султана відправляли разом

Роксолана. Невідомий автор.
49,3 × 36,8 см. Колекція британської
монаршої сім'ї. Лондон (Англія).
Palace of Holyroodhouse № RCIN 406152

із матір'ю, котра керувала його гаремом, і наставниками до провінцій Османської імперії, де вони мали набратися досвіду управління державними справами. У списку речей, що надали шехзаде Мустафі для правління у Манісі, було 400 тис. акче (\$1 млн. 200 тис.) на місячні витрати, чимало харчів — м'ясо, масло, мед, цукор, червоний та чорний виноград, інші фрукти та овочі й свічки, а також розкішні шати, посуд, свічники, більше сотні наметів для нього і його свити (пашів, ічоланів, тобто пажів, музик і кухарів)⁶⁰.

Бажаючи у листі султанові довгих років життя, Хюррем також згадає Нуха — першого з п'яти великих пророків і посланців у ісламі, яких Аллах надіслав до людей. Саме Нуха ототожнюють із біблійним Ноем. А говорячи про шаха Тагмаса, проти якого султан Сулейман утретє пішов війною, вона спересердя просила для нього в Аллаха такого самого покарання, як для Каруна, котрий був двоюрідним братом пророка Муси (біблійного Мойсея) і володів великим багатством, але вирізнявся скупістю. На заклики брата ділитися з нужденними своїми статками Карун не реагував, а потім ще й намагався обмовити його перед народом. Але обман викрили, за що Каруна Всевишній покарав смертю: земля розступилась і поглинула його разом з накопиченим багатством. Така кара схожа на ту, що спіткала біблійного Корея.

Окрім того, в одному з листів Роксолана просила Сулеймана, який був у молдавському поході, читати молитву двох святих Хи-зира та Ілляса (Іллі). У тюрків із цими іменами пов'язане свято

Хидиреллез, яке відзначають на території сучасної Туреччини п'ятого або шостого травня. Від нього починається літній сезон — так звані Хизирові дні.

У татар Поволжя Хизир (або Хизир-Ільяс) із релігійної міфології — це пророк, який випив живу воду й отримав безсмертя до кінця світу. Його зазвичай ототожнюють з образом подорожнього або жебрака, які зустрічаються дорогою та допомагають нужденним і творять дива. Тому його ім'я часто згадують у напуття мандрівникам⁶¹. Тож не дивно, що Хюррем саме цю молитву обрала для свого войовничого чоловіка — султана Сулеймана. У листі вона також зазначила, що надсилає йому сорочку-оберіг, яку принесли зі священної для мусульман Мекки паломники, і просить не знімати її під час військових дій, аби вона охороняла його від нещастя та лиха. Така набожність є, на думку турецької дослідниці О. Кумрулар, типовою поведінкою усіх ренегатів, тобто людей, які змінили віру, в нашому випадку — християнство на іслам⁶².

Окрім Корану, Хюррем знала ще й давньогрецьку міфологію. Зокрема, в одному з послань вона згадувала міфічну правительку Давньої Греції Кайдафе — царицю Андалусії, чії володіння намірився завоювати Олександр Македонський (Іскандер). Він прийшов до неї сам у одязі посла. Кайдафе розгадала намір полководця й зуміла укласти з ним мирну угоду. За іншою версією, щоби перемогти Кайдафе, Олександр Македонський вирішив відрізати її державу від Чорного моря, що тоді було прісноводною водоймою. Тож наказав 700 тисячам робітників закласти його камінням, змінивши напрям течії, щоб Чорне море впадало у Середземне. Так утворилися протоки. Вода, ринувши з них, поховала під собою ті міста, де правила Кайдафе. Саме такий вираз *«нешасну душу, потоплену, як серце світу Кайдафе, тисячократним сумом»* і використала у листі Роксолана, описуючи свою тугу за вінченосним чоловіком⁶³.

Звертаючись в одному з ранніх листів до султана Сулеймана, Хюррем відзначила його схожість із Меджнуном, тобто іранським юнаком Кейсом, який божеволів од палкого кохання до красуні Лейли. Тому він отримав у народі прізвисько Меджнун,

себто божевільний. Також, описуючи свої муки від розлуки, Хюррем називає себе рабинею, «яка божевільніша за Ферхада і Меджнуна». Ферхад — це герой-коханець. Він, будучи простим чабаном, заради коханої принцеси Шірін вирішив прорити до її фортеці канал із водою. Але через брехню суперника за серце цієї дівчини, принца Хосрова, який привласнив собі його досягнення і працю, покінчив життя самогубством.

Усі ці образи запозичені з іранського та арабського епосу. Так, сюжет про Меджнуна ліг в основу третьої поеми «Лейла і Меджнун» з «П'ятириці» («Хамсе») класика перської поезії Нізамі Гянджеві, яку він писав з 1175/76 до 1191 року. А його поема «Хосров і Шірін», у котрій розповідається про Ферхада, є другою частиною «П'ятириці». Тож, виходить, що Хюррем читала ці твори.

Характерно, що у листах вона замість османських (тюркських) слів «любов, бажання та молитва» використовувала їхні перські й арабські варіанти. Таким чином Хюррем ніби прагнула показати високість своїх почуттів до султана.

З огляду на це можна дійти висновку, що Роксолана була освіченою жінкою, вивчила не лише східні мови та Коран, а й, як і її чоловік, султан Сулейман, цікавилася поезією, історією та давньогрецькою міфологією. Разом з тим, у листах писала йому чуттєві вірші — рубаї і газелі. Вони, як свідчать турецькі мистецтвознавці, за майстерністю та художньою цінністю не надто поступаються творам Мухіббі (у перекладі з фарсі — «закоханий»), тобто Сулейману,

Шехзаде Селім стріляє з лука. Нізярі. 1561–1562 рр. TSM. Н. 2134. — Арк. у3

котрий під цим псевдонімом присвячував любовні вірші Хюррем⁶⁴. Про це розповімо далі. А зараз зазначимо, що Роксолана стала фактично першою наложницею, яка вступила у своєрідне поетичне суперництво із султаном, на що не були спроможні інші жінки гарему.

Водночас її дрібний почерк в арабському письмі, яке вживали й у османській мові, за спостереженнями М.Ч. Улучая, свідчить про слов'янське походження жінки⁶⁵. Дослідник також помітив, що Роксолана у листах Сулейманові замість арабської «б» часто вживала «п», як-от у слові «бус», тобто поцілунок, яке вона пом'якшувала (приглушувала), пишучи, «пус». Це, на його думку, може свідчити про її походження і національність, над чим доцільно попрацювати філологам-лінгвістам⁶⁶.

За твердженнями відомого українського славіста-мовознавця Юрія Шевельова, у давньоукраїнській мові, особливо в карпатських говірках, траплялися приглушення нині дзвінкового «б» на початку слова. Так, замість звичного нам слова «біля» русини (так зазвичай тоді називали вихідців з українських земель, що належали польському королівству) говорили «пиля», а також «подля»⁶⁷. Останнє слово вживають на Закарпатті й досі. Тож можливо, що русинці Роксолані складно давалося вимовляти дзвінки арабосманські звуки, зокрема «б». Адже мова тодішніх українців була значно м'якшою за теперішню, не кажучи вже про османську.

Про те, що Роксолана була таки русинкою, згадували венетійські послы в Османській імперії XVI століття П'єтро Брагадін⁶⁸

Шехзаде Селім з чаркою та хусткою у руках. Нігарі. 1561–1562 рр. Колекція принца Садруддіна-аги хана. ТМ. 5

і Даніелло Людовічі⁶⁹, а також французький посол у Венеції Гуеллямо Пелісьє, який 1540 року інформував свого короля, що Роксолана походила з руського народу, який живе «від Карпатських гір аж до Борістена й Понта Евксінського»⁷⁰, тобто від Карпат до Дніпра й Чорного моря. У ранній юності вона потрапила в полон кримських татар, які привезли її до Стамбула та подарували султанові Сулейману на честь його сходження на трон⁷¹. Подейкують, що до того, як потрапити до султанського гарему, вона перебувала у маетку тітки султана Сулеймана, Ханчерлі Фатьми⁷². Ця султана була донькою сина Баязида II, шехзаде Махмуда, і мешкала в палаці на березі Золотого Рогу, в районі мечеті Еюба. Ханчерлі Фатьма вийшла заміж за Мехмеда-бея⁷³, сина великого візира Чандарлі Ібрагіма-паші. Вона була освіченою та впливовою жінкою. В архівах музею палацу Топкапи зберігається написаний великому візирові її лист, в якому вона повідомляла про безправ'я і хабарництво в суді. Йдеться про розгляд справи, в якій згадане ім'я Міхріхан — доньки Айше-султан, онучки султана Баязида II⁷⁴. Відомо,

Церква Св. Духа в Рогатині. Листівка XIX ст.
Із сайту спільноти «Рогатинщина»

що Хюррем-султан товаришувала з Ханчерлі Фатьмою, яка у Стамбулі й Бурсі побудувала мечеть та медресе. Вона, можливо, і давала їй важливі поради щодо палацового етикету та могла заступатися за неї під час суперечок у гаремі султана Сулеймана. Померла Ханчерлі Фатьма 1533 року. Її з почестями поховали на території найпрестижнішого у Стамбулі кладовищі в районі мечеті Еюба⁷⁵.

Точніші відомості про походження Роксолани наводять польські дипломати. Так, член польського посольства у Стамбулі в 1621–1622 роках Самуїл Твардовський зазначив, що Роксолана, яку він часто називав просто — Русинка, «*підлого (тобто низького походження. — О. Ш.) пона з Рогатина донька!*»⁷⁶. Зазначимо, що таку інформацію він оприлюднив у поемі «Посольство Кристофера Збарзького» через 60 років по смерті Роксолани⁷⁷. І його слова в Україні вважають ледь не першими відомостями про малу батьківщину султани.

Але мені під час написання книжки «Роксолана: міфи та реалії» пощастило виявити давніші спогади. На двадцять п'ять років раніше за Твардовського, тобто 1596-го, схожу інформацію про «*попівну з Рогатина з народу русинського*» залишив у доповідній великому канцлерові Великого Князівства Литовського Льву Сапезі (Leon Sapież) секретар короля Стефана Баторія, Станіслав Негощевський. Під псевдонімом Крістофіно Демінео Перегрін Полонус (Peregrino Polono Christophino Daminaeo) він занотував, що подібне стверджував онук Роксолани та султана Сулеймана — Мурад III⁷⁸. Його слова як доказ русинського походження цієї султани навів у «Польському біографічному словнику» відомий польський османіст, професор Зигмунт

Роксолана. Невідомий польський художник. Друга пол. XVII ст. Домініканський монастир при базиліці Св. Трійці у Кракові (Польща)

Сулейман і Роксолана.
К. А. Хакель. 1780 р. 129,5×89 см.
Приватна колекція

Сулейман і Роксолана. Невідомий
французький художник XVIII ст.
28,5×23,5 см. Приватна колекція

Абрахамович⁷⁹. А 1920 року український живописець та художній критик Олекса Грищенко, який побував у Стамбулі в гробниці Роксолани, у своєму щоденнику мандрівника зазначив, що вона була зі Західної України, з Рогатина⁸⁰. Тож практично нема сумнівів: Роксолана походить саме з Рогатина, що на Прикарпатті.

Прикметно, що литовський дипломат Михалон Литвин близько 1551 року написав: *«Ось і тепер найулюбленіша дружина турецького імператора, мати його найстаршого сина і наступника, колись була викрадена в нашої країні»*⁸¹. На думку українського «роксоланознавця» Євгена Крамара, тут ідеться про Роксолану, яка володарювала в султанському палаці, а не Махідеврн. Оскільки Литва й Польща перебували в особистій унії, тож, говорячи про «нашу країну», Михайло Литвин мав на увазі польські землі, що нині належать Україні⁸². Таку ж інформацію про литовське походження Роксолани залишив 1570 року московський посол Іван Новосільцев⁸³.

Рогатинці переказують легенду про батька Роксолани — пароха церкви Святого Духа. Однак підтвердити таку інформацію, на жаль, неможливо. Документи, що містять перші відомості про священнослужителів цього храму, датовані лише 1564 роком⁸⁴. Хоча згадка про заснування Святодухівської церкви сягає ще XII століття⁸⁵.

Роксолана, як уже йшлося, була рудоволосою і блакитноокою українкою. Ці риси успадкував її син — султан Селім II, про що свідчать портрети, які за його життя намалював османський художник-мініатюрист Нігіярі⁸⁶. На портретах Селім зображений блакитнооком та рудим чоловіком із чималим рум'янцем на обличчі. Можливо, через те, що Селім був дуже схожий на свою матір Хюррем, султан Сулейман саме його обрав поміж своїх синів спадкоємцем престолу. Адаже палко кохав цю жінку і сумував за нею по її смерті. А Хюррем відповідала йому взаємністю.

Тож не дивно, що через сотні років після життя Роксолани та Сулеймана в Європі продовжували створювати портрети цієї пари. Австрійський придворний художник Карл Антон Хакель 1780 року намалював картину в бароковому стилі «Сулейман і Роксолана». На ній чарівна султана з музичним інструментом у руках, схожим на лютню, співає в обіймах вінценосного чоловіка.

Недавно на аукціоні «Bassenge» в Берліні пішла з молотка ще одна картина під назвою «Сулейман і Роксолана» невідомого французького автора XVIII століття. Головний убір зображеної на ній султани дуже схожий на той, що на портреті із Львівського історичного музею.

Усі ці картини створені під впливом розповідей про велике кохання султана Сулеймана до Роксолани. Яскраве тому підтвердження — її любовні листи.